

Соколова Г. Б.

*доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри дефектології та фізичної реабілітації
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»*

Кравець Ю. О.

*аспірантка
Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Яремченка
Національної академії педагогічних наук України*

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПІДЛІТКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

FEATURES OF THE SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL COMPETENCE OF ADOLESCENTS WITH DISORDERS OF INTELLECTUAL DEVELOPMENT

У статті представлено результати теоретико-емпіричного дослідження соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку. Аналіз різних аспектів соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку, представлених в доробках українських вчених, дозволяє виділити основні напрямки досліджень: формування здатності ефективно взаємодіяти з оточуючими, вміння вступати у відносини та розв'язувати міжособистісні проблеми, прогнозувати наслідки комунікаційних ситуацій, емпатійні та предикативні компетенції, володіння способами саморегуляції та простими техніками спілкування, навичками упевненої поведінки тощо. Не дивлячись на різні підходи сучасних українських вчених до вивчення соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку, єдиним залишається визнання загальної спрямованості соціально-психологічної компетентності дітей з особливими освітніми потребами: на ефективність соціальної взаємодії, вміння вступати у стосунки та вирішувати міжособистісні проблеми. Виходячи з цього, функціональним та продуктивним є підхід до вивчення соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку, побудований на принципах зв'язку з реальними життєвими ситуаціями; вивченням соціально-психологічної компетентності в групі та в процесі спільної взаємодії; опори на особистісні якості підлітка та його емоційне реагування на комунікативні ситуації. Емпірично досліджено взаємозв'язок важливих компонентів соціально-психологічної компетентності, до яких віднесено: провідних агентів соціалізації підлітка з порушеннями інтелекту, суб'єктивну значущість для підлітка з порушеннями інтелекту подій життя, оточуючих людей та відносин з ними та систему ціннісних відносин.

Малюнок проєктивна методика показала, що слабка вираженість показників ворожості та депресивності у підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку створюють позитивне підґрунтя для формування соціально-психологічної компетентності. Труднощі у спілкуванні відповідають тривожності та проявляються на фоні вираженого комплексу неповноцінності.

Ключові слова: соціально-психологічна компетентність, підлітки з порушеннями інтелектуального розвитку, соціальна ситуація розвитку, особистісна сфера, соціалізація.

The article presents the results of a theoretical-empirical study of the social-psychological competence of adolescents with intellectual disabilities. The analysis of various aspects of the social and psychological competence of adolescents with intellectual disabilities, presented in the works of Ukrainian scientists, allows us to identify the main directions of research: formation of the ability to effectively interact with others, the ability to enter into relationships and solve interpersonal problems, predict the consequences of communication situations, empathic and predicative competences, mastery of self-regulation methods and simple communication techniques, confident behavior skills, etc.

Despite the different approaches of modern Ukrainian scientists to the study of the social-psychological competence of adolescents with intellectual disabilities, the only recognition remains the general focus of the social-psychological competence of children with special educational needs: on the effectiveness of social interaction, the ability to enter into relationships and solve interpersonal problems.

Based on this, a functional and productive approach to the study of the social and psychological competence of adolescents with intellectual disabilities, built on the principles of connection with real life situations; studying social and psychological competence in a group and in the process of joint interaction; reliance on the adolescent's personal qualities and his emotional response to communicative situations.

The relationship between the important components of social-psychological competence, which include: the leading agents of socialization of a teenager with intellectual disability, the subjective significance of life events, surrounding people and relationships with them, and the system of value relations for a teenager with intellectual disability, was empirically investigated.

The pictorial projective technique showed that the weak expression of indicators of hostility and depression in adolescents with intellectual disabilities create a positive basis for the formation of social and psychological competence. Difficulties in communication correspond to anxiety and appear against the background of a pronounced inferiority complex.

Key words: socio-psychological competence, adolescents with disorders of intellectual development, social situation of development, personal sphere, socialization.

Вступ. Дослідження соціально-психологічної компетентності є однією з актуальних міждисциплінарних проблем, які активно досліджувалися у філософському, психолого-педагогічному та спеціальному наукових просторах. Поступове підвищення вимог соціуму до компетентності підлітків з порушеннями інтелекту в соціальній та міжособистісній взаємодії дозволяє їм швидше адаптуватися до змінюваних умов. Ці вимоги проявляються у змісті особистісних компетенцій, які мають бути розвинені в пубертаті у підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку: володіння початковими навичками адаптації у постійно змінюваному, динамічному соціумі, засвоєння прийнятих комунікаційних ритуалів, здатність усвідомлювати соціальне оточення та власне місце у ньому, прийняття відповідних віку конвенційних норм та соціальних ролей; володіння навичками співпраці з оточуючими у різних соціальних ситуаціях; пров'яз моральної чуйності, розуміння та емпатійності щодо інших людей та ін.

Неготовність підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку до соціальної та міжособистісної взаємодії з соціумом стає важливою детермінантою труднощів соціально-психологічної адаптації в цілому. Тому, інтерес науковців до вивчення соціально-психологічної компетентності підлітків, як важливої інтегративної характеристики, яка забезпечує соціальну адаптацію, самореалізацію дитини, сприяє успішній інклюзії освітнього процесу, є виправданим.

Виклад основного матеріалу. Формування та розвиток соціально-психологічної компетентності у підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку дефіцитно ослаблене, що призводить до труднощів у спілкуванні, слабкій диференційованості емоцій, нестачі вольового контролю, недостатності прийняття, розуміння та ідентифікації емоційних станів іншої людини в процесі взаємодії, у специфіці та недостатності осмислення ситуації міжособистісної взаємодії, наслідком яких може бути неадекватність поведінки.

Аналіз різних аспектів соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку, представлених в дослідженнях українських вчених (Ю. Галецька [3], В. Засенко [4], І. Ніколаєва [5], Л. Прохоренко [4], І. Романішин [7], Г. Соколова [8], Я. Утьосов [9] та ін.), дозволяє зробити узагальнення основних напрямків досліджень: формування здатності ефективної взаємодії з оточуючими, уміння вступати у відносини та розв'язувати міжособистісні проблеми, прогнозувати наслідки комунікаційних ситуацій, емпатійні та предикативні компетенції, володіння способами саморегуляції та простими техніками спілкування, навичками упевненої поведінки тощо. Не дивлячись на різні підходи сучасних українських вчених до вивчення соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку, єдиним залишається визнання загальної спрямованості соціально-психологічної компетентності дітей з особливими освітніми потребами: на ефективність соціальної взаємодії, уміння вступати у стосунки та вирішувати міжособистісні проблеми.

Значні особистісні зміни при різних варіантах дизонтогенезу мають явну вторинну, що детерміновано обмеженням кола значущих міжособистісних контактів, неправильним сімейним вихованням тощо [8]. Однією з причин, що перешкоджають повноцінному соціальному функціонуванню підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку є деформація функціональної спрямованості сім'ї та ставлення дитини до себе [8].

Виходячи з цього, функціональним та продуктивним є підхід до вивчення соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку, побудований на принципах, виділених Я. Утьосовим: зв'язок з реальними життєвими ситуаціями; вивчення в колективі та в процесі групової взаємодії; опора на особистісні якості підлітка; позитивний вплив на них та емоційне реагування на комунікативні ситуації [9].

Підтримуючи підхід до соціалізації, прийнятий у вітчизняній психологічній науці, ми розглядаємо соціально-психологічну компетентність підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку, як сформовану у них здатність набувати знання, цінності, соціальні навички, соціальну сензитивність, завдяки яким стає можливою інтеграція дитини у суспільство та її адаптивна поведінка. Такий підхід до соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку дозволяє виділити низку чинників, які створюють вплив на формування соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку, як-от:

- 1) сам підліток з порушеннями інтелектуального розвитку, як суб'єкт та об'єкт процесу соціалізації;
- 2) мікро- та макросередовище, як простір, в якому відбувається формування соціально-психологічної компетентності (безпосереднє оточення підлітка, особливості його соціальної ситуації розвитку, міжособистісні відносини, особливості ведучої діяльності тощо);
- 3) складові елементи середовища, як додаткові чинники впливу – суб'єкти та об'єкти, з якими взаємодіє підліток;
- 4) інтеріоризація та екстеріоризація соціально-психологічних чинників;
- 5) знання, цінності, соціальні навички, соціальний досвід тощо.

До методології нашого дослідження найбільш близьким є підхід І. Беха, який вважає, що для формування соціально-психологічної компетентності дитини з особливими освітніми потребами особливого значення набуває «виховуюча ситуація», яка конструє такі важливі компоненти внутрішнього світу, як самоорганізація, самосприйняття, саморегуляція тощо [1]. Працюючи у такій же парадигмі, Е. Носенко виділила основні мотиви, які сприяють формуванню соціально-психологічної компетентності підлітків: пізнання себе як суб'єкта діяльності, навколишнього світу та власне ставлення підлітка до нього, самовдосконалення, прагнення самоповаги та продуктивної взаємодії з найближчим оточенням [6].

Крім того, категорія індивідуальної соціальної ситуації розвитку, запроваджена І. Ніколаєвою [5], дозволяє нам врахувати велику кількість чинників, які безпосередньо впливають на становлення соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку.

Модифікуючи та доповнюючи погляди І. Ніколаєвої, ми розглядаємо соціально-психологічну компетентність підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку через особливості їхньої суб'єктивної соціальної ситуації розвитку, в структурі якої виділяємо наступні компоненти:

1. Провідні агенти соціалізації підлітка з порушеннями інтелектуального розвитку – дорослі, вчителі, батьки, однолітки, літературні та кіногерої, зірки шоу-бізнесу.

2. Суб'єктивна значущість для підлітка з порушеннями інтелектуального розвитку подій життя, оточуючих людей та відносин з ними, емоційна вираженість перцептивного боку спілкування, нормативність або делінквентність поведінки та ін.

3. Система ціннісних відносин підлітка з порушеннями інтелектуального розвитку – самооцінка та оцінка власних можливостей, соціально-ціннісний статус в групі.

На наш погляд, для повного розуміння особливостей соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку необхідно, щоб усі контакти дитини з зовнішнім оточенням були відкритими та мали діалогічний характер. Припускаємо, що такий підхід до розгляду соціально-психологічної компетентності через призму спеціальної психології забезпечить пошук нових адаптаційних резервів дитини з особливими освітніми потребами та можливостей покращення корекційно-виховних впливів на неї.

Для дослідження особливостей соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку нами були використані авторські модифікації методик: «Індивідуальна соціальна ситуація розвитку» І. Ніколаєвої, «Самоставлення» В. Століна, С. Пантелеєв та проєктивна малюнокова методика: «Намалюй себе», створена нами на основі методики Р. Бернса «Намалюй людину».

Якісно-кількісний аналіз отриманих даних дозволив нам розкрити та охарактеризувати загальну якість процесу формування соціально-комунікативної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку.

Оскільки однією з психологічних особливостей підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку є висока навіюваність та психологічна залежність від інших людей, ми приділили особливу увагу кореляції віку провідних агентів соціалізації з показниками ставлення дитини до себе. Констатовано, що вік провідних агентів соціалізації, старших за підлітка, корелює з узагальненою шкалою «Я», очікуванням позитивного ставлення від інших людей ($p \leq 0,01$) та інтересу до себе ($p \leq 0,05$). Вік провідних агентів соціалізації не старших за підлітка позитивно корелює з узагаль-

неною шкалою «Я», очікуванням позитивного ставлення від інших людей, інтересу до себе ($p \leq 0,01$), розуміння себе та своїх вчинків ($p \leq 0,05$) та негативно – зі схильністю до самозвинувачення ($p \leq 0,05$).

Стать провідних агентів соціалізації також корелює з узагальненою шкалою «Я» ($p \leq 0,05$). Цікаво, що вибір провідних агентів соціалізації жіночої статі позитивно корелює з показниками очікування позитивного ставлення від інших людей, інтересом до себе ($p \leq 0,01$), та негативно – зі схильністю до самозвинувачення ($p \leq 0,05$).

Частина підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку, як провідних агентів соціалізації обирали членів сім'ї, що позитивно корелювало з очікуванням позитивного ставлення від інших людей, інтересом до себе ($p \leq 0,01$), з узагальненою шкалою «Я» ($p \leq 0,05$) та негативно – зі схильністю до самозвинувачення ($p \leq 0,05$). Вибір підлітками цієї групи як провідних агентів соціалізації однолітків позитивно корелює з узагальненою шкалою «Я», очікуванням позитивного ставлення від інших людей ($p \leq 0,05$), інтересом до себе ($p \leq 0,05$) та негативно зі схильністю до самозвинувачення ($p \leq 0,01$). Вибір зірок шоу-бізнесу негативно корелює з самокерівництвом та зі схильністю до самозвинувачення ($p \leq 0,05$). Вибір в якості провідних агентів соціалізації кіногероїв позитивно корелює з самоповагою та негативно – з інтересом до себе ($p \leq 0,05$). Вибір вчителів позитивно корелює з інтересом до себе ($p \leq 0,01$), аутосимпатією, очікуванням позитивного ставлення від інших людей, упевненістю в собі, прийняттям себе ($p \leq 0,01$); при цьому негативний кореляційний зв'язок зафіксовано з узагальненою шкалою «Я» ($p \leq 0,05$).

Суб'єктивна значущість для підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку подій життя, оточуючих людей та відносин з ними, емоційна вираженість перцептивного боку спілкування та ін. корелюють зі ставленням дитини до себе наступним чином. Емоційна вираженість перцептивного боку спілкування негативно корелює з самоповагою ($p \leq 0,01$); емоційно-агресивна спрямованість підлітків позитивно корелює з упевненістю в собі та зі схильністю до самозвинувачення ($p \leq 0,01$), що може бути проявом амбивалентності. Показник спрямованості на емоційність у взаємовідносинах з іншими людьми та нормативність поведінки негативно корелюють з розумінням себе ($p \leq 0,01$). Морально-етична спрямованість взаємовідносин позитивно пов'язана з інтересом до себе ($p \leq 0,05$), з узагальненою шкалою «Я» ($p \leq 0,01$) та негативно – зі схильністю до самозвинувачення ($p \leq 0,05$). Показники естетичної спрямованості позитивно корелюють з упевненістю в собі та прийняттям себе ($p \leq 0,01$). Недиференційована спрямованість підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку позитивно пов'язана з узагальненою шкалою «Я» ($p \leq 0,01$). Практична спрямованість позитивно пов'язана з упевненістю в собі ($p \leq 0,01$).

Малюнковий проєктивний тест «Намалюй себе» дозволив нам зафіксувати додаткові особистісні компоненти соціально-психологічної компетентності

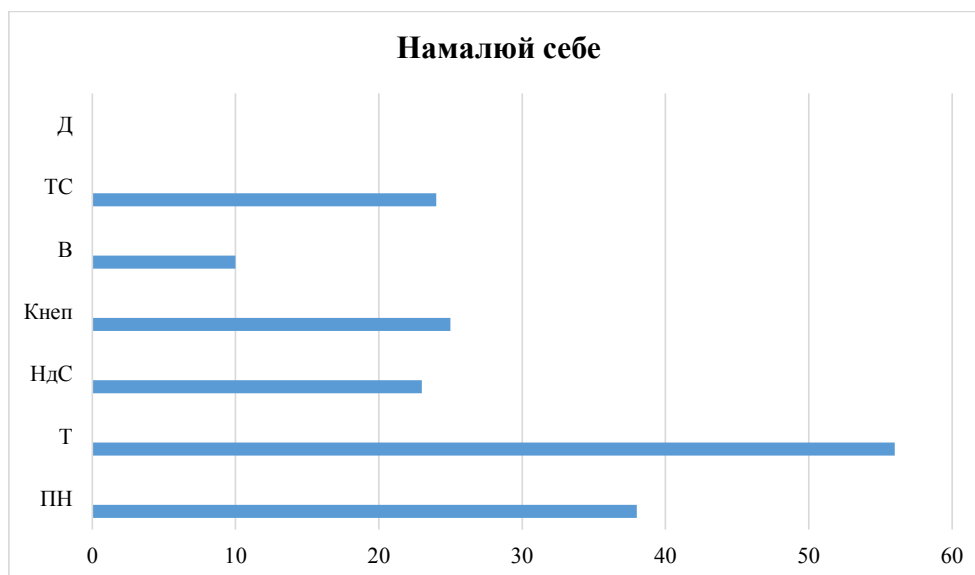

Рис. 1. Додаткові особистісні компоненти соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку

Примітка: ПН – психологічна незахищеність; Т – тривожність; НдС – недовіра до себе; Кнеп – комплекс неповноцінності; В – ворожість; К – конфліктність; ТС – труднощі у спілкуванні; Д – депресія.

підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку, які не тільки розкривають специфіку формування їхньої соціально-психологічної компетентності, але й характеризують суто підліткові утворення: психологічна незахищеність, тривожність, недовіра до себе, почуття неповноцінності, ворожість, конфліктність, труднощі у спілкуванні та депресивність. Ми припускаємо, що ці особистісні характеристики не тільки лежать в основі важливих детермінант соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку, але й притаманні пубертатному періоду взагалі. Виходячи з цього та з загальних психологічних характеристик підліткового віку, на наш погляд, ці особистісні компоненти можуть бути дискордантними, тобто, в загальній структурі соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку одні з них можуть бути ведучими (психологічна незахищеність, тривожність, комплекс неповноцінності, ворожість), інші – підпорядкованими, фоновим (недовіра до себе, конфліктність, труднощі у спілкуванні та депресивність), але сукупно вони створюють повну проєктивну внутрішню картину соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку (рис. 1).

На рисунку 1, який демонструє вираженість додаткові особистісні компоненти соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку, ми бачимо, що найбільш вираженими є тривожність (Т) та психологічна незахищеність (ПН), які є ведучими компонентами та визначають специфіку соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку.

Тривожність, безумовно, є самою неоднозначною особистісною характеристикою соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями

інтелектуального розвитку, оскільки, з одного боку, у кожної людини існує власний рівень тривожності або корисна тривожність, а з іншого, підвищена тривожність є притаманною для підліткового періоду, оскільки пов'язана з порівнянням себе і однолітків та референтних осіб з мікросоціального кола та значущо впливає на формування соціально-психологічної компетентності.

Особливим маркером соціально-психологічної компетентності є психологічна незахищеність, емпіричними гарантими якої у підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку є потреба приналежності до групи, ступінь адекватності самооцінки, низький рівень домагань, підвищена тривожність, схильність до формування страхів тощо.

Наступною особистісною характеристикою соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку є комплекс неповноцінності, але він теж є неоднозначним, оскільки він не завжди тільки негативний. Комплекс неповноцінності можна розглядати як універсальну здібність особистості компенсувати дефект або долати складну соціальну ситуацію. Але комплекс неповноцінності потребує ретельної корекційної роботи з підлітками, оскільки при нерозвиненій соціально-психологічній компетентності може перерости у стійку характеристику особистості.

Висновки. Таким чином, аналіз різних аспектів соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку, представлених в доробках українських вчених, дозволяє виділити основні напрямки досліджень: формування здатності ефективної взаємодії з оточуючими, уміння вступати у відносини та розв'язувати міжособистісні проблеми, прогнозувати наслідки комунікаційних ситуацій, емпатійні та предикативні компетенції,

володіння способами саморегуляції та простими техніками спілкування, навичками упевненої поведінки тощо. Не дивлячись на різні підходи сучасних українських вчених до вивчення соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку, єдиним залишається визнання загальної спрямованості соціально-психологічної компетентності дітей з особливими освітніми потребами: на ефективність соціальної взаємодії, уміння вступати у стосунки та вирішувати міжособистісні проблеми. Виходячи з цього, функціональним та продуктивним є підхід до вивчення соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку, побудований на принципах зв'язку з реальними життєвими ситуаціями; вивченням в соціально-психологічній компетентності в групі та в процесі спільної взаємодії; опори на осо-

бистісні якості підлітка та його емоційне реагування на комунікативні ситуації. Емпірично досліджено взаємозв'язок важливих компонентів соціально-психологічної компетентності, до яких віднесено: провідних агентів соціалізації підлітка з порушеннями інтелектуального розвитку, суб'єктивну значущість для підлітка з порушеннями інтелектуального розвитку подій життя, оточуючих людей та відносин з ними та систему ціннісних відносин.

Малюнокова проєктивна методика показала, що слабка вираженість показників ворожості та депресивності у підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку створюють позитивне підґрунтя для формування соціально-психологічної компетентності. Труднощі у спілкуванні відповідають тривожності та проявляються на фоні вираженого комплексу неповноцінності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бех І.Д. Особистісно-орієнтоване виховання: шляхи реалізації. *Рідна школа*. 2000. № 1. С. 10-13.
2. Ван Джун, Будіянський М.Ф. Соціалізація як психологічне підґрунтя самосприйняття сучасного підлітка. *Науковий вісник ПДПУ ім. К.Д. Ушинського*. 2008. № 1–2. С. 191-195.
3. Галецька Ю. Програма формування соціально-побутових навичок у дітей з помірним та тяжким ступенем інтелектуального порушення. *Актуальні питання корекційної освіти*. Випуск №15. 2020. С. 106-112.
4. Засенко В., Прохоренко Л. «Особливі діти» в умовах особливого навчального року. *Вісник національної академії педагогічних наук України*. Том 2. № 2 (2020). С. 1-6.
5. Ніколаєва І.О. Суб'єкт соціальної ситуації розвитку особистості (на прикладі підліткового віку): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія». К., 2004. 20 с.
6. Носенко Е.Л. Емоційний інтелект як соціально значуща інтегральна властивість особистості. *Психологія і суспільство*. 2004. № 4. С. 95-110.
7. Романишин І.М. Формування моральних відносин підлітків в умовах мікро соціуму : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Тернопіль, 2002. 9 с.
8. Соколова Г. Б., Кравець Ю. О. Деякі аспекти соціально-психологічної компетентності як умови залучення підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку до соціального простору. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Психологія. 2022. Вип. 1. С. 140–143.
9. Утьосов, Я. А., Утьосова О. І. Спеціальна методика дослідження основних показників сформованості соціальної компетентності підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 19 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. Київ:, 2021. Вип. 41. С. 107-114.